

obiectivă. Noțiuni ca *simplitate*, *economie* și *caracter marcat* („markedness”) trimit la forme ale finalității obiective și aparțin cercetării empirico-istorice. În măsura în care se referă la activitatea vorbitorului, acești termeni desemnează *norme* ale acestei activități. Aceste norme nu ne spun *de ce*, ci doar *cum* are loc schimbarea lingvistică; și nu cum are loc în mod absolut și necesar, ci doar cum are loc *ἐπι τὸ πολὺ*: în majoritatea cazurilor. Tocmai aceste norme constituie obiectul cercetării rezonabile și necesare asupra schimbării lingvistice: problema de rezolvat în legătură cu aceasta nu este *de ce*, ci *în ce scop* și *cum*. *Condițiile* obiective ale schimbării lingvistice (de exemplu, „presiunea sistemului”) aparțin, și ele, cercetării empirico-istorice; totuși aceste condiții nu trebuie considerate drept „cauze”, nici ca o „motivație” independentă: ele aparțin motivației secundare. Fără îndoială că am putea numi „cauze” atît *normele*, cît și *condițiile*, dar în aceste cazuri avem de a face cu sensuri diferite ale termenului „cauză”. *Tendențele*, în măsura în care sînt strict „intralingvistice”, adică în măsura în care se referă la structura internă a limbilor, sînt manifestări ale funcționării istorice a tipurilor lingvistice. În sfîrșit, trebuie să adăugăm ansamblului nostru de noțiuni *aplicarea* și *reinterpretarea*; aceste ultime două noțiuni numesc clasele formale cele mai generale de inovații adoptate de către subiecții vorbitori și, deci, de schimbări lingvistice.

## TIMP ȘI LIMBAJ

0. Vorbind despre schimbarea lingvistică, Saussure spune, printre altele, că nu trebuie să disperăm dacă nu reușim să-i găsim „cauzele”, deoarece, cum este cunoscut, timpul schimbă fiecare lucru și, deci, și limbajul. Aceasta este una dintre acele fraze care este repetată adeseori și care, însă, ar trebui evitată pentru că, să recunoaștem, lasă timpul așa cum îl găsește. Într-adevăr, nici limbajul nu este un „lucru” care să poată fi schimbat de către un agent extern, nici timpul un agent care să poată schimba lucrurile.

Această frază, deși nefericită, ne dă totuși ocazia să intrăm în subiect intrucît raportează limbajul – în momentul schimbării sale – la timp și instituie, într-un fel, un raport de reciprocitate între timp și schimbarea lingvistică și, prin urmare, între timp și limbaj. Tocmai despre acest raport de reciprocitate aș vrea să fac o serie de observații. Se cade totuși să precizăm încă de la început că nu este vorba de un raport unic reciproc, ci de o serie întreagă de raporturi care ar cere, în orice caz, o discuție sistematică și detaliată. Astfel de raporturi multiple și foarte complexe sînt, de fapt, de cel puțin trei tipuri diferite. În primul rînd, limbajul, ca fapt real, este cufundat în timp: ca oricare alt fapt al realității, se întîmplă (și se desfășoară) în timp. În al doilea rînd, limbajul semnifică și reprezintă timpul și structura sa așa cum este conceput intuitiv, nu mai puțin de cum structurează întreaga experiență umană și toată „lumea” ca obiect care poate fi gîndit, lume construită, ba chiar creată de om tocmai cu ajutorul limbajului. În al treilea rînd, limbajul numește „timpul lucrurilor”, adică situează și ordonează în timp lucrurile și evenimentele. La aceste raporturi, să zicem așa „de natură pozitivă”, se adaugă un tip negativ: omul se folosește de limbaj în general și de discurs în special – adică de forma individuală a limbajului însuși – chiar pentru a refuza timpul, pentru a căuta să-l domine sau de-a dreptul pentru a ieși din timp. Acestea sînt cele patru aspecte ale temei „Timp și limbaj”, pe care îmi propun să le discut și să le precizez aici, chiar dacă într-o formă în mod necesar succintă.

1. Primul aspect: limbajul în timp. Vorbirea se dezvoltă în timp și așa-zisa „linearitate” a semnului lingvistic este reprezentată de fiecare dată de linii în sens unic cu o singură direcție. De aceea, există un permanent conflict „psiho-fiziologic” între actul prin care se gîndește semnificatul, chiar semnul întreg – unitar la orice nivel, nu numai la nivelul cuvîntului, ba chiar și la cel al frazei – și linearitatea materială a expresiei. S-ar putea spune că, ceea ce reprezintă conținutul mental (semnificat și semnificant) este ca un cerc care trebuie să fie „desfăcut” într-o expresie materială. Subiectul vorbitor formează, sau cel puțin schițează mental semnul ca un cerc înainte de a-l organiza în forma lui exterioară ca o linie. Acesta este scopul anticipărilor cu schimb („distribuție încrucișată”) de foneme și morfeme, mai exact, schimb de așa-zise „erori” de tipul: *sono tornose a fiorire le rate* „sînt din nou înfloritoare ratele”, și care explică chiar și anumite evoluții istorice, ca cel din lat. *miraculum*, care în spaniolă devine *milagro*. Aceste anticipări sînt posibile ca un lapsus sau ca niște jocuri tocmai pentru că vorbitorul ține cont, încă de la început, de tot *dicendum*-ul și încearcă să facă semnul exterior liniar să corespundă cu semnul interior, „circular”. Chiar această linearitate valorează mai mult pentru percepție, pentru care reprezintă totuși contrariul, adică „receptorul” trebuie să deducă semnificatul din expresie și, deci, chiar anticipînd după fiecare fragment interpretabil continuarea cea mai probabilă, trebuie, în fond, să aștepte ca expresia să se termine pentru a-i atribui, cu o anumită siguranță, un semnificat determinat. Acest lucru este adevărat nu doar în cazul limbilor ca germana, unde sînt posibile jocuri ca *Ich liebe dich //...nicht*, adică „Te iubesc //...nu” (ceva ce nu ar fi, în schimb, posibil în limbile în care negația trebuie să precedă), ci și în italiană, unde se fac anticipări – în acest caz ca în germană (de tipul *i nostri amici* „ai noștri prieteni”/ „prieteni noștri”), construcție în care pluralul *noștri* anticipează ceva ce nu a fost încă spus, adică *prieteni* și depinde de pluralul acestui ultim cuvînt.

Aceste aspecte au totuși o importanță doar relativă, întrucît privesc realizarea, nu esența însăși a limbii, *actualizarea*, nu cunoașterea lingvistică. În schimb este esențială temporalitatea limbii tocmai ca și cunoaștere lingvistică, cunoaștere care – altfel decît se consideră de obicei – se consideră totdeauna ca o cunoaștere îndreptată spre un moment viitor; chiar și atunci cînd se adoptă o inovație, ea se adoptă în

vederea unor acte lingvistice viitoare care o vor folosi. Schimbarea lingvistică reprezintă, de fapt, în forma sa minimă și elementară, adoptarea unui nou procedeu, a unui nou mod operativ, cu o tehnică lingvistică individuală ca *δύναμις*, potențialitate a actelor lingvistice de realizat; și adoptarea se revelă că s-a întîmplat efectiv în măsura în care noul mod operativ se aplică într-un discurs ce urmează adoptării însăși. Toate acestea sînt adevărate, *mutatis mutandis*, chiar și pentru limba unei comunități. Limba este, de fapt, o tehnică, o „știință de a face”, adică nu o grupare de „lucruri”, ci de moduri de a acționa și, de aceea, este totdeauna îndreptată spre viitor, nu este numai un „a fi vorbit”, ci mai ales un „a ști să vorbești”. De altfel, fiecare limbă are prin natura sa o dimensiune viitoare și ca cunoaștere lingvistică, deoarece este totdeauna un sistem *deschis*, care conține, deci, nu numai ceea ce în acord cu regulile sale a fost spus deja, dar în mod virtual și tot ceea ce, de acord cu aceleași reguli, adică de acord cu aceleași poziții funcționale și aceleași procedee structurale care o caracterizează – și în fond o constituie –, este realizare *posibilă* și nu *aberantă*. Limba italiană, de exemplu, nu este numai limba italiană *deja spusă*, ci și limba italiană *care se poate spune*; și poate ar fi nevoie să se spună, ci „italienește spus” și „care se poate spune italienește”, deoarece limba este o determinare adverbială a unei activități, o *modalitate* istorică a vorbirii (*cf. latine loqui*).

Altfel spus, o limbă „vie” din punct de vedere istoric nu este un sistem static, ci dinamic. De aceea și istoria lingvistică trebuie interpretată în raport cu această dinamică intrinsecă, cu această temporalitate care aparține oricărei limbi. În discutarea distincției saussuriene între sincronie ca „stare” și diacronie ca „dezvoltare” a limbii (sau, mai bine, în interpretarea saussuriană a acestei distincții), H. Schuchardt observa că este vorba de două dimensiuni inseparabile și afirmă că, în limbă, numai mișcarea este reală și că numai non-mișcarea, staticitatea, este perceptibilă și controlabilă. Or, istoria are chiar menirea de a arăta unitatea sincronie – diacronie și de a face cunoscut dinamismul limbii. Problema concilierii staticii și dinamicii lingvistice este, fără îndoială, complexă. Dar în teoria lingvistică această problemă rămîne deschisă mai ales pentru că, în general, nu se înțelege că, în realitate, este vorba de un singur lucru, că funcționarea (sincronică) și realizarea (diacronică) a limbii reprezintă în limba însăși

un singur moment real, pentru că limba se face și se reface în funcționarea sa: funcționează în mod sincron și în același timp, prin această funcționare a sa, se constituie în mod diacronic în vederea unei funcționări viitoare. Deci, nu există un conflict efectiv între descriere și istorie, deoarece descrierea bine înțeleasă descrie posibilități deschise, adică în parte realizate și în parte realizabile în timp (viitor), și istoria este disciplina care verifică și confirmă (sau nu confirmă) descrierea. Istoria vede limba în crearea sa și arată dacă ceea ce în descriere se prezintă ca un procedeu aplicabil, ca virtualitate realizabilă, a fost sau nu a fost în mod efectiv realizat. Istoria nu explică, cum cred (sau spun) mulți lingviști, prezentul cu ajutorul trecutului, ci, păstrând termenii, prezentul cu ajutorul viitorului. Sigur, viitorul ca atare – „viitorul” față de *acest moment* „prezent” – nu poate fi obiect al științei; ca să poată fi, trebuie să devină „trecut” (cunoaștere, și deci știință adevărată, există doar pentru trecut), adică trebuie să fie „viitor” doar față de un alt „trecut”, anterior acestuia. Altfel spus, istoria stabilește un raport între două evenimente trecute A și B, unde B, ca dezvoltare sau stare ulterioară a lui A, constituie viitorul acestuia și îl interpretează și explică pe A cu ajutorul lui B, adică, descriindu-l pe B, arată motivarea sa istorică în dezvoltarea lui A și în acest sens confirmă acele descrieri ale lui A care semnalau potențialitățile virtuale, sau, eventual, descoperă în A potențialități neîntâlnite în descrierea ca atare, tocmai pentru că s-au dezvoltat apoi în mod coerent și au fost confirmate de B. Astfel, de exemplu, dezvoltarea pasivului latin în limbile romanice confirmă un principiu tipologic, adică un procedeu tehnic al tipului lingvistic, întâlnit deja în latina vulgară, în modul diferit în care a fost tratată categoria cazului în comparație cu categoria genului și a numărului gramatical (mai exact, opoziția tipologică între funcții „interne” și funcții „externe”, adică: „determinări materiale interne, neperifrafice, pentru funcții interne, nerelaționale, și determinări externe, perifrafice, pentru funcții externe, adică relaționale”). În acest sens istoria este orientată totdeauna spre viitor, chiar dacă acesta nu este viitorul nostru cronologic, ci un viitor obiectiv din punct de vedere istoric tocmai pentru că a devenit deja „trecut”. Și tot în această perspectivă se poate spune că limbajul ca limbă, ca tehnică lingvistică ce s-a constituit istoric, confirmă că timpul propriu al existenței istorice a omului este viitorul: în limbaj, ca și în cadrul altor activități care îl

caracterizează, omul acționează în vederea viitorului, creează și transformă creația în cunoaștere, în tehnica unei activități viitoare.

2. Al doilea aspect: timpul reprezentat de limbaj și în limbaj. Limbajul desemnează și structurează timpul cu ajutorul semnificatelor și desemnându-l îl reprezintă și îl face obiectiv: adică face din el un aspect al lumii omului, nu în mod diferit față de cum face obiective lucrurile, făcându-le să fie tocmai *aceste* sau *acele* lucruri, raportate la anumite modalități ale ființei delimitate ca atare și ordonate în cosmos. Reamintim că, după Hegel, două dimensiuni caracterizează în mod esențial omul ca creator al propriei sale lumi: munca și limbajul. Munca distinge omul de animale, în ceea ce constituie construcția lumii *sale* fizice, adică a unei lumi corespunzătoare necesităților vitale ale speciei umane și adecvată omului ca ființă biologică. În asemenea cadru, omul transformă și reconstruiește natura și face din propriul său corp (în special din propria mână) un instrument pentru a schimba lumea și a o face aptă pentru a răspunde exigențelor sale de ființă definită biologic. Limbajul, în schimb, constituie construcția lumii proprii și specifice a omului ca ființă gânditoare; prin limbaj omul își construiește lumea sa spirituală, lume formată nu doar din lucruri, senzații, imagini și reprezentări individuale, ci și din semnificate corespunzătoare unor moduri de existență universale, și deci o lume care poate fi gândită, în care omul se poate obiectiva ca ființă culturală (motiv pentru care nici limbajul nu este doar *una* dintre formele culturii, ci mai degrabă fundamentul și cadrul fiecărei culturi, deschiderea oricăror posibilități culturale). Ceea ce limbajul face cu fiecare intuiție a unei modalități de a fi, o face și cu intuiția timpului și a formelor sau a subdiviziunilor sale cu ajutorul unor cuvinte (adică semnificate ca *timp* și ca *trecut*, *preterit*, *prezent*, *viitor* etc.) De aici, mai exact în ceea ce privește intuiția însăși a timpului și a formelor sale și structurarea lor cu ajutorul semnificatelor, apar, totuși, o serie de probleme, din păcate nu suficient delimitate de filozofia limbajului și încă și mai puțin de lingvistică.

În primul rând, problema limbajului ca eventual fundament și sursă, ca *rațiune* a timpului obiectiv, adică a obiectului însuși al intuiției timpului. Potrivit unei celebre teze, susținute de Hamann și, sub influența lui Hamann, de Herder, timpul nu ar fi, într-un anume sens, altceva decât un produs al limbajului și aproape un fapt de limbaj. Ideea însăși a timpului s-ar forma ca semnificat, grație experienței

succesiunii, a „nacheinander”-ului (precum și, în primul rând, a linearității însăși a vorbirii), așa cum ideea spațiului s-ar forma grație experienței contiguității, a „nebeneinander”-ului lucrurilor, și n-ar fi în fond decât termenul (lingvistic) corelativ al contiguității în cadrul experienței sensibile. Hamann și Herder credeau că teza lor ar fi o critică la adresa lui Kant, care, în opinia lor, nu și-ar fi dat seama că timpul *izvorăște*, să spunem așa, din limbaj. Dar, în realitate, raționamentul lor este un cerc vicios, întrucât experiența succesiunii, invocată ca sursă și rațiune a timpului, implică deja – *presupune* – timpul ca formă a experimentării. Se poate fără îndoială admite că *ideea sau conceptul* de timp se formează – adică izvorăște, ia naștere intuitiv – grație experienței succesiunii, dar pentru Kant nu este deloc vorba de problema cum se formează conceptul de timp, ci de problema naturii timpului însuși, adică de problema *obiectului acestui concept*. Nu trebuie să se confunde intuiția timpului cu timpul ca formă și condiție a oricărei intuiții. Același lucru trebuie spus despre experiența contiguității și a spațiului, și acesta considerat în mod just de Kant, ca și timpul, ca formă a priori, adică dimensiune intrinsecă și condiție anterioară experienței și intuiției realității. Din punctul de vedere al teoriei limbajului, chiar și tezele lui Hamann și Herder conțineau totuși ceva destul de interesant și pozitiv, și care e corect să fie relevat: identificarea auzului ca sens „lingvistic”, adică apt să capteze succesiunea și deci, temporalitatea intrinsecă („linearitatea”) a vorbirii și a sonorității ca materialitate proprie limbajului și adecvată naturii vorbirii, tocmai pentru că se dezvoltă în timp și în mod intermitent (pe când vederea ar corespunde mai ales contiguității și, deci, spațiului și raporturilor spațiale între „lucruri”).

O altfel de problemă este, în schimb, cea a timpului „interior” sau al „conștiinței” sau, mai bine zis, a raporturilor dintre timpul interior, trăit efectiv, adică motivat de conținuturi ale conștiinței și timpul „exterior” sau al „lucrurilor”, adică al experienței realului (cu subdiviziunile prin care ni-l reprezentăm ca timp „obiectiv”). În acest caz nu este vorba despre cauza „succesivității”, ci de sensul pe care subdiviziunile cu care ne reprezentăm timpul obiectiv („prezent”, „trecut”, „viitor”) îl au în raport cu activitățile conștiinței pe care și le reprezintă, în special despre sensul trecutului, care în mod obiectiv „nu mai există” și cu cel al viitorului, care în mod obiectiv „nu există încă”. În această privință,

subliniez că astăzi de-acum este în afara oricărei îndoieli (sau cel puțin reprezintă „communis opinio”) că trecut, prezent și viitor – ca segmente ale timpului trăit, adică efectiv cunoscut și încă nereproiectat în „lume” ca obiect al cunoașterii – corespund tipurilor de activități ale conștiinței și sînt esențial dimensiuni sau „vectori” ai acesteia. Ar fi bine de semnalat, însă pentru că nu este vorba de un lucru general știut, că o asemenea interpretare a timpului trăit datează în fond de la Aristotel, cel puțin în ceea ce privește fundamentul și premisele sale „fenomenologice”. Ulterior au tratat problema mai amplu în special Sfîntul Augustin, într-un capitol celebru al *Confesiunilor*, iar, printre gînditorii moderni, înainte de Heidegger, unul pe care îmi place să-l amintesc aici pentru că este puțin cunoscut, ba chiar practic ignorat în ceea ce privește concepția sa despre timpul „interior”, exprimată cronologic cu cîțiva ani înainte și practic identică în substanță cu ideea susținută de Heidegger: Pantaleo Carabellese, în lucrarea sa *Critica concretului*, 1921. Vă aduceți aminte, cu siguranță, paragraful concluziv al discuției Sfîntului Augustin în care se expune concepția timpului ca tridimensionalitate a conștiinței:

Nec proprie dicitur: tempora sunt tria, praeteritum, praesens et futurum, sed fortasse proprie diceretur: tempora sunt tria: praesens de praeteritis, praesens de praesentibus, praesens de futuris. Sunt enim haec in anima tria quaedam et alibi ea non video: praesens de praeteritis memoria, praesens de praesentibus contuitus, praesens de futuris expectatio.

(*Confessiones*, XI, 20 [26])<sup>\*)</sup>

Ei bine, în micul tratat al lui Aristotel *De memoria* (*Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*) se citește referitor la timp fraze aproape identice: „οὔτε γὰρ τὸ μέλλον ἐνδέχεται μνημονεύειν, ἀλλ' ἔστι δοξαστόν καὶ ἐπιστόν ... οὔτε τοῦ περόντος, ἀλλ' αἰσθησις ... ἢ δὲ μνήμη τοῦ γενομένου”, adică,

<sup>\*)</sup> „Și nu este corect să se spună: există trei timpuri, trecut, prezent și viitor, ci corect se poate spune: există trei timpuri: prezentul lucrurilor trecute, prezentul lucrurilor prezente, prezentul lucrurilor viitoare. Căci acestea trei există în spirit și nu le văd în altă parte: prezentul lucrurilor trecute este memoria, prezentul lucrurilor prezente este contemplarea directă, prezentul lucrurilor viitoare este starea de așteptare” (traducere de Sabina Finaru).

„întrucît nu se poate avea memoria viitorului, care este obiect de conjunctură și de așteptare ... nici a prezentului, căruia îi corespunde simțirea ... memoria, în schimb, aparține trecutului” (449 b, 9-15). Nu îndrăznesc să presupun că Sf. Augustin se întemeiază chiar pe acest text al lui Aristotel, dar este posibil să urmeze o tradiție aristotelică, păstrată poate printre stoici. Să vedem alte două fragmente foarte scurte, dar incisive, ale lui Carabellese<sup>\*)</sup>:

„Concretul este *fost*-ul, cunoscut; *este*-le, simțit; *va fi*-ul, vrut; pentru că ființa și conștiința sînt împreună, chiar în activitățile lor diferite [...] Ca ființe cunoscătoare, am fost...; ca ființe sensibile, sîntem; ca ființe cu voință, vom fi... Am fost, sîntem și vom fi în durata indivizibilă a ființei (*sîntem*-ul nu este după *am fost*, nici *vom fi*-ul după *sîntem*)”.

(*Critica concretului*, Florența, 1948, pp. 26, 31)

Formularea lui Heidegger (*Sein und Zeit*, § 65)<sup>\*\*)</sup> este mult mai complexă, dar nu este diferită în mod esențial. (Referitor la sensul și la

<sup>\*)</sup> Pantaleo Carabellese, filozof italian (1877-1948) care și-a autodefinit filozofia drept un „ontologism critic”.

<sup>\*\*)</sup> Martin Heidegger, *Ființă și timp*, Traducere din germană de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, Humanitas, București, 2003. Din § 65 (pp. 427-438) reproducem un fragment: „Integralitatea ființei *Dasein*-ului ca grijă înseamnă: faptul-de-a-fi-înaintea-lui-însuși-sălășluind-deja-în(tr-o lume) ca fapt-de-a-fi-în-preajma (ființării întilnite intramundan). Cînd am fixat pentru întîia oară această structură articulată, am atras atenția asupra faptului că, ținîndu-se cont de această articulare, întrebarea ontologică ar trebui dusă mai departe, pînă cînd ea va ajunge să scoată la iveală unitatea pe care o presupune integritatea acestei diversități structurale. *Unitatea originară a structurii grijii rezidă în temporalitate*. Faptul-de-a-fi-înaintea-lui-însuși se întemeiază în viitor. Faptul-de-a-sălășlui-deja-în... face cunoscut prin sine trecutul esențial. Faptul-de-a-fi-în-preajma... devine posibil prin prezentizare. După cele spuse aici, este de la sine înțeles că ‘înaintea’ din ‘înaintea-lui-însuși’ și acel ‘deja’ nu pot fi concepute pornind de la înțelegerea obișnuită a timpului. ‘Înaintea’ nu înseamnă ‘mai înainte de’, în sensul în care spunem ‘acum-încă-nu-este – însă mai tîrziu va fi’; tot așa, sensul lui ‘deja’ nu este cîtăși de puțin acela de ‘acum-nu-mai-este – însă mai devreme a fost’. Dacă cuvintele ‘înaintea’ și ‘deja’ ar avea *această* semnificație temporală – pe care de altfel o și pot avea – atunci ar trebui să spunem, cînd e vorba de temporalitatea grijii, că grija este ceva care este în același timp ‘mai devreme’ și ‘mai tîrziu’, care ‘încă nu’ este și ‘nu mai’ este. Iar în acest caz grija ar fi concepută ca ființare care pur și simplu survine

măsura în care timpul interior și opoziția dintre timpul interior și timpul exterior pot fi operative în dezvoltarea istorică concretă a limbilor, să se vadă interpretarea noastră asupra apariției viitorului în limbile romanice, în *Sincronie, diacronie și istorie*)<sup>\*)</sup>.

și decurge ‘în timp’. Și atunci *ființa* unei ființări avînd caracterul *Dasein*-ului ar deveni o *simplă prezență*. Cum însă așa ceva nu este posibil, înseamnă că semnificația temporală a cuvintelor amintite trebuie să fie alta. ‘Înaintea’ și ‘înaintea-lui-însuși’ indică viitorul, cel care, el mai întîi, face în genere posibil ca *Dasein*-ul să fie în așa fel încît să aibă ca *miză* propria lui puțință-de-a-fi. Proiectarea de sine care își are temeiul în viitor este una către ‘în-vederea-lui-însuși’ și ea reprezintă un caracter esențial al existențialității. *Sensul primordial al acestuia este viitorul*” (pp. 432-433).

<sup>\*)</sup> *Sincronie, diacronie și istorie*. Problema schimbării lingvistice. Versiune în limba română de Nicolae Saramandu, Editura Enciclopedică, București, 1997, pp. 138-157), din care reproducem aici un fragment: „Pentru a găsi o explicație fundamentală a duplicității viitorului trebuie să urmăm alt drum. Trebuie să pornim de la „co-prezența” existențială a momentelor timpului – pusă în lumină mai ales de către renumitul filozof italian P. Carabellese și de către M. Heidegger –, mai bine zis, de la distincția între timpul „trăit” interior, „co-prezent” în cele trei dimensiuni ale sale, și timpul gîndit ca o succesiune exterioară, „spațiat” sau „dispersat” în mai multe momente nesimultane. Carabellese subliniază că, în realitatea concretă, viitorul nu se găsește „după” prezent și nici trecutul nu se găsește „înaintea” prezentului; este vorba de momente „co-prezente”, care corespund unor activități distincte ale conștiinței: trecutul corespunde „cunoașterii”, prezentul corespunde „simțirii”, iar viitorul corespunde „voinței” (în sensul de *velle*; și s-ar putea adăuga că el este, de asemenea, momentul lui *posse* și al lui *debere*). Prin urmare, viitorul ca trăire concretă este, în mod necesar, un timp „modal”: nu e vorba că numai „se interferează” în el semnificații modale. În afară de asta, trebuie să ținem seamă de faptul că, dintre cele trei momente ale timpului, viitorul este timpul specific al existenței [Nota autorului: M. Heidegger, *Sein und Zeit*, consideră ca „improprie” concepția timpului „divizat” în prezent, trecut și viitor. Într-adevăr, o asemenea concepție este improprie dacă e înțeleasă ca exclusivă și dacă se consideră „diviziunea” desprinsă de „coprezență”, dar ea nu e improprie dacă diviziunea timpului e înțeleasă ca negarea necesară a coprezenței înseși. Căci adevărata „coprezență”, faptul că momentele timpului *devin coprezente*, nu poate coexista fără corelativa ei „dispersare”]. Existența umană este o permanentă *anticipare* a viitorului, a ceea ce încă nu este; e o aducere a viitorului în prezent, ca intenție, obligație sau posibilitate; iar ceea ce se exprimă lingvistic prin intermediul formelor modale iusive și ingressive este această *anticipare*. Totodată, coprezența momentelor timpului nu este ceva „făcut”, ci este ceva care „se face”, căci însăși ființa umană se manifestă ca *facere*, altfel spus, ca activitate. Or, pentru ca viitorul să poată fi mereu „anticipat”, să poată fi „co-prezent” ca celelalte două momente ale timpului, este necesar ca el să se și îndepărteze, să se proiecteze ca moment „exterior”, către care tinde existența; și această îndepărtare, această „exterioritate”, a viitorului se

Timpul exterior sau „externat” se poate prezenta, la rîndul său, în diferite limbi ca timp „circumstanțial”, dependent sau „interogativ”, fără subdiviziuni ulterioare, și ca timp autonom sau „pozitiv”. De fapt, există un mod de a concepe timpul obiectiv ca abstracție și timp generic al întrebării corespunzătoare (și ale răspunsurilor la această întrebare) sau *cînd*-ul ca fiind a ceva. Așa cum spațiul este *unde*-le, modalitatea *cum*-ul, calitatea și cantitatea *care*-ul și *cît*-ul, și *cînd*-ul poate ajunge la „cînditate”. În italiană se spune *non ho dove* (per es., *andare*) „nu am unde” (de ex., „să merg”), *non so come* (per es., *fare*) „nu știu cum” (de ex., „să fac”), dar nu se spune *non ho quando* „nu am cînd”; în română, mai ales la nivel popular, se spune, în schimb, „n-am cînd” și mai exact chiar cu sens absolut („nu am timp”, „nu dispun de timp”) așa cum se spune *n-am unde*, *n-am cum* etc. Și în româna populară „cînd” se poate prezenta de-a dreptul cu articolul enclitic normal (*cîndul* – timpul [de care se dispune]). În spaniolă este prezentat cel puțin un aspect al acestei concepții în folosirea lui *cuando* ca pronume relativ: *el tiempo cuando*, „timpul în care”, analogic cu *la manera como*, *el lugar donde* etc. În alte limbi există spațializarea timpului: fr. *le temps où*, germ. *die Zeit wo*; există o spațializare destul de avansată chiar și în italiană (*il tempo in cui* „timpul în care”, *l'epoca in cui* „epoca în care”). A se vedea, însă, în italiană și în alte limbi *cînd*-ul interogativ-relativ cu sensul de „momentul în care”, „de fiecare dată cînd” (*quando lo vidi* „cînd l-am văzut”, *quando lo vedo* „cînd îl văd” etc.)

Cu totul spațializat este, în schimb, cel puțin în limbile noastre, timpul exterior autonom sau pozitiv, subdivizat de regulă în trecut, prezent și viitor. Timpul este conceput, de fapt, ca un mod de a fi al spațiului – ca un fel de spațiu transparent și gol în care au loc

exprimă cu ajutorul formelor numite impropriu „pur temporale”. De aceea, nu este de mirare faptul că în multe limbi viitorul e „debil” (instabil) din punct de vedere material și se exprimă prin intermediul prezentului sau se reface periodic cu ajutorul unor forme cu valoare morală, căci sensul existenței, într-o măsură mai mare sau mai mică, este propriu tuturor oamenilor; și nu este de mirare că formele modale „se temporalizează”, căci dispersarea momentelor timpului este corolarul co-prezenței lor.

Așadar, explicațiile „semantico-stilistice”, prezentate ca explicații universale, nu sînt false, ci sînt numai parțiale și insuficient fundamentate. Ele se bazează pe o intuiție justă, dar rămîn la suprafața lucrurilor sau își îndreaptă atenția asupra unor aspecte secundare ori derivate, în loc să vizeze esențialul, care este însăși concepția despre timp” (pp. 150-152).

evenimente – sau ca o dimensiune a spațiului pe un plan infinit la baza lui. Din acest punct de vedere nu este deloc neglijabilă intuiția unității dintre „timpul care trece” și „timpul care este afară” (timp „meteorologic” sau „atmosferic”: *timp frumos* sau *urît*) care în italiană și în alte limbi romanice stă în faptul că pentru cele două conținuturi obiective ar exista un singur cuvînt (*tempo*, *temps*, *tiempo*, *timp* etc.) și, deci, la un anumit nivel, chiar un singur semnificat, ca valoare de limbă. Într-adevăr, timpul atmosferic conține, ca „spațiu transparent”, acele fenomene externe care, fiind mișcare și schimbare, adică succesiune (ca ploaia, ninsoarea, vîntul, furtuna), semnaleză și marchează timpul care trece: timpul atmosferic este „timp” pentru că se manifestă – face vizibil și confirmă – timpul care trece. În alte limbi există pentru aceste două noțiuni două cuvinte și, deci, două semnificate diverse: astfel, în germ. (*Zeit* – *Wetter*), în engleză (*time* – *weather*), în rusă (*vremja* – *pogoda*) și chiar în latină unde însă, cu o intuiție care mi se pare singulară – pentru a desemna timpul atmosferic se folosea *tempestas*, adică un cuvînt derivat de la *tempus*, „timp (care trece)”. De altfel, nu este adevărat nici faptul că limbile romanice nu fac niciodată distincția dintre cele două noțiuni. De fapt, numai timpul care trece poate să fie pus la plural (*bei tempi* „timpuri frumoase”, *brutti tempi* „timpuri urîte”, *vecchi tempi* „timpuri străvechi”, *di questi tempi* „a acestor timpuri” cf. lat. *mala tempora currunt*), în timp ce timpul atmosferic cunoaște doar singularul. Mai exact, timpul la singular poate fi *il buono tempo antico* „bunul timp străvechi” și *il brutto tempo* „vremea urîtă”, *tempaccio* „vremea rea” care este afară în acest moment, în timp ce *timpurile*, frumoase sau urîte sînt mereu „timpul care trece”).

„Timpul care trece” este tocmai acela care este conceput – sau imaginat – ca linearitate infinită, cu sau fără mișcare. În lingvistică, unde timpul reprezentat se folosește ca fond sau „grilă” pentru studiul timpului „spus”, în special al timpurilor verbale, au fost propuse în această privință modele diverse; și fiecare dintre ele pretinde (sau aspiră) să corespundă obiectivității timpului sau, cel puțin, timpului obiectiv din punct de vedere lingvistic, adică modului în care raportul dintre timpul reprezentat și timpul spus este conceput în limbă. Într-un

\* Vezi în română jocul de cuvinte bazat tocmai pe opoziția singular-plural: „Ce vreme și ce vremuri mai avem și noi!”

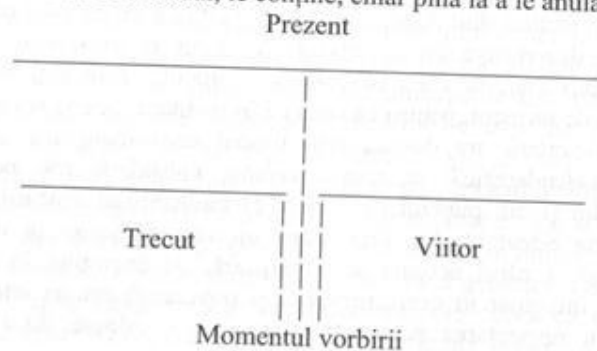
model, timpul obiectiv este prezentat ca o linie statică unică, de-a lungul căreia ne mișcăm noi, observatorii, sau, mai degrabă, se mișcă vorbitorul (momentul vorbirii), și mai precis „de la stînga la dreapta”, adică din trecut spre viitor. Într-un alt model, timpul „de fundal” se reprezintă ca o linie în mișcare, care provine din viitor, trece în fața noastră sau pe lîngă noi în momentul prezent (sau în momentul vorbirii) și apoi se pierde în trecut. Și încă un alt model, care postulează două linii într-o mișcare contrară: o linie a timpului „gol”, care se mișcă dinspre viitor spre trecut, și o linie care poartă lucrurile și evenimentele și se mișcă dinspre trecut spre viitor. După lingvistul danez Jens Holt, modelul cel mai acceptabil, și pentru că e, intuitiv, cel mai realist, adică mai aproape de concepția naivă care se manifestă în limbi, este primul, adică cel al timpului imobil, simplă dimensiune a spațiului. Într-adevăr, este modelul cel mai comod pentru a stabili poziția relativă a lucrurilor și evenimentelor în timp; și, în acest sens, el corespunde chiar destul de bine concepției naive, deoarece, efectiv, raporturile între diferite poziții în timp se „văd” de obicei ca relații pur spațiale. Dar, cu siguranță, nu corespunde modului în care este conceput timpul însuși, nici raportului simplu și primar între timpul obiectiv și subiectul vorbitor. În limbile noastre cel puțin, timpul este mai degrabă o linie care se mișcă dinspre viitor spre trecut: viitorul este, tocmai, timpul „care vine spre noi” (cf. it. *avvenire*, fr. *avenir*, sp. *porvenir*, rom. *viitor*, și it. *l'anno che viene*, anno *venturo*, sp. *años venideros*, rom. *anul care vine* etc.); prezentul este timpul care se găsește „în fața noastră”; preteritul, timpul care a trecut pe lîngă noi și se găsește de acum în spatele nostru. Și chiar dacă noi ne mișcăm, o facem în direcție contrară timpului: avem trecutul nostru și istoria noastră în urmă, iar viitorul nostru înaintea noastră.

3. Cu aceasta am ajuns la al treilea aspect al temei „Timp și limbaj”: la timpul ca poziție în timp, „spusă” de limbajul însuși. Există două funcții fundamentale ale limbajului, identificate deja de Platon, în *Sofistul*: *ὀνομάζειν* și *λέγειν*, „a numi” și „a zice”, funcții corespunzătoare în cadrul limbilor, în linii mari, lexicului și gramaticii. Astfel, cuvinte ca *timp trecut*, *prezent*, *viitor* și chiar *a zice*, *a vorbi* etc. „numesc”, deci reprezintă propriul lor „denotatum”, în timp ce forme ca *vorbește*, *vorbea*, *va vorbi*, dincolo de denumirea generică a acțiunii de „a vorbi”, spun ceva despre aceasta: o atribuie cuiva ca o acțiune concretă și spun că aceasta se întîmplă, se întîmpla sau se va întîmpla.

Partea discursului care, dincolo de funcția lexicală a numirii, are ca funcție principală pe aceea de a transforma „numirea” în „zicere”, adică un cuvînt sau un grup de cuvinte într-o frază sau într-un discurs, este verbul, mai precis ca verb conjugat (ceea ce totuși nu înseamnă că nu sînt posibile fraze fără verb). Și, întrucît zicerea implică totdeauna o încadrare temporală (chiar dacă, eventual, vagă sau chiar negativă), verbul conjugat este și acela care, de obicei, situează în timp „faptele” despre care se vorbește (de aceea, Aristotel definea verbul ca „nume cu timp”). Limbile în care – ca în chineză – determinările temporale nu se prezintă în forma verbală însăși, ci în afara sa, în particule cu caracter specific adverbial, nu constituie o excepție în această privință, deoarece și în acest caz determinările temporale se aplică, tocmai, verbului. Este adevărat că, în anumite limbi, și semnificate care corespund adjectivelor noastre pot fi exprimate și temporal. Este vorba, totuși, de adjective „verbale” (care conțin verbul „a fi”, „copula propositionis”) sau, dacă vrem, de „verbe-adjective”. Astfel, în japoneză, *nagai* corespunde italianului *lungo* „lung”, dar nu înseamnă doar „lung”, ci și „a fi lung”, „este lung”; iar *tsumetai* nu e doar „frig”, ci „a fi frig”, „este frig”. Există și limbi care au pronume personale temporalizate: un „eu actual”, un „eu în trecut” etc. Oricum, verbul nu lipsește din nici una dintre limbile cunoscute și este peste tot „predicativ” prin excelență. Dar să ne limităm la limbile noastre, în care fără îndoială verbul dezvoltă și spune într-un fel oarecare „timpul” (chiar și cînd, ca o categorie primară, nu exprimă timpul, ci aspectul verbal). Dar care „timp”? Un lingvist german scrie că timpul verbal (*Tempus*) nu are nimic de a face cu timpul (*Zeit*) și, deci, timpurile ar trebui să se distingă în primul rînd după funcțiile lor textuale (în timpuri narative și în timpuri descriptive sau „de discuție”, timpuri de prim plan și de plan secund etc.) Dar, în ceea ce privește „timpul”, este mai degrabă o problemă de termeni, pentru că ceea ce în realitate vrea să spună este că timpurile verbale nu desemnează timpul cronologic sau „absolut”, „timpul calendaristic”, ci timpul *relativ*, considerat din perspectiva vorbitorului și din punctul de vedere al momentului vorbirii, ceea ce este foarte adevărat. De fapt, dacă un scriitor scrie un roman de anticipație, a cărui acțiune se desfășoară, de exemplu, în 2050, se transferă imaginar în *acel* „prezent” și povestește nu un *viitor*, ci un *trecut*, cu respectarea perspectivei pe care o adoptă. Mai degrabă,

pentru a înțelege în ce mod acest timp relativ sau „gramatical” se recorelează cu timpul reprezentat sau „lexical”, trebuie să avem în vedere două lucruri: a) timpurile verbale nu desemnează poziții punctuale, ci contexte temporale și, într-un anume sens, contexte nelimitate; b) timpul gramatical poate fi structurat prin criterii diferite de cele care se aplică timpului lexical.

Contextele temporale sînt „ne-limitate”, în sensul că sînt prelungibile în mod indefinit. Preteritul și viitorul sînt delimitate de o singură parte (trecutul, ca sa spunem așa „la dreapta” și viitorul „la stînga”), nu chiar din punctul mobil al prezentului, ca trecutul și viitorul timpului reprezentat, ci din momentul vorbirii (sau dintr-un alt moment luat ca punct de referință), și pot fi, în mod indefinit, prelungite în cealaltă parte, primul spre trecut și al doilea spre viitor. Prezentul, apoi, respectă singur condiția de a conține momentul vorbirii și deci poate fi prelungit în mod indefinit în ambele părți, atît spre trecut, cît și spre viitor, pînă la identificarea cu timpul infinit. Astfel, aserțiunile universale de tipul *Omul este un animal rațional*, cu siguranță nu sînt „atemporale”, ci se referă la un prezent nelimitat sau „etern”, nu limitează timpul. Cu o astfel de lipsă de limite și făcînd abstracție de eventualele opoziții specifice fiecărei limbi (o limbă ar putea să situeze în opoziție, de exemplu, nu *trecut-prezent-viitor*, ci *trecut/prezent + viitor* sau *trecut + prezent/viitor*), structura timpului intuit, implicit sau „gramatical”, diferă de aceea a timpului reprezentat explicit sau „lexical”, cel puțin în ceea ce privește prezentul. Prezentul gramatical nu se găsește între trecut și viitor, ci, ca să zicem așa, deasupra lor, dacă nu este delimitat contextual, le conține, chiar pînă la a le anula.



În alți termeni, opoziția gramaticală *prezent/trecut – viitor* este „neutralizabilă”, în timp ce opoziția lexicală *prezent/trecut/viitor*, nu. Să se adauge că timpul gramatical poate avea subdiviziuni ulterioare, adică domenii mai mici în interiorul domeniilor mai mari (timpuri „secundare” și „tertiare”; de exemplu, în cadrul prezentului: it. *ho fatto* „am făcut”, „preterit al prezentului”, fr. *j'ai fait* „preterit al prezentului” și *j'ai eu fait* „preterit al preteritului prezentului”), pe cînd timpul reprezentat sau lexical nu cunoaște subdiviziuni ca „perfectul compus”, „mai mult ca perfectul”, „viitorul anterior” etc. A se vedea despre toate acestea (și chiar ceea ce urmează referitor la „inactualitate”) cursul meu universitar *Das romanische Verbalsystem*, publicat de H. Bertsch, Tübingen, 1976.

Structura timpului gramatical „spus”, adică a raporturilor între poziții în timp, poate fi de altfel mult mai complexă, și, în acest caz, chiar radical diferită de aceea a timpului „numit” sau lexical. Timpul „numit” este totdeauna timp linear, unidimensional, într-un singur plan (chiar și atunci cînd se imaginează ca două linii în mișcare contrarie, ca în modelele care caută să cuprindă raportul imediat dintre *timpul* în sine și poziția în timp). În schimb, timpul „numit” poate fi un timp în mai multe planuri. Astfel, în limbile romanice se disting net în sistemul verbal două planuri temporale: planul *actual* al faptelor „efective”, constituit din prezent, din trecut numit „depărtat” și din viitor, cu subdiviziunile lor (de exemplu, în it. *vidi-vedo-vedrò* „văzui-văd-voi vedea”) și planul *inactual*, pe care se așază evenimentele într-un fel diminuate, în realitatea lor, sau în „efectivitate” (de exemplu, pentru că ele constituie numai fundalul faptelor despre care se vorbește, sau pentru că se prezintă ca neîntîmplate, ca ipotetice, ca incerte, ca dependente de anumite condiții etc.). Centrul și timpul general sau neutru al planului inactual este în toate limbile romanice imperfectul, care nu este, deci, un adevărat timp al trecutului, ci mai degrabă un fel de prezent al inactualului. În absența unor precizări ulterioare, sau din contra, cu explicite determinări contextuale (ca, de exemplu, *in quel tempo, prima, pochi anni fa*, „în timpul acela”, „înainte de”, „acum cîțiva ani”), imperfectul se interpretează desigur ca trecut, dar nu pe același plan de efectivitate cu al unui trecut îndepărtat și, adesea, dacă este contextual „prospectiv” ca expresie a „neîntîmplatului”, (cf. *due passi di più, e precipitava nel burrone* „încă doi pași și cădea în



prăpastie”, adică „ar fi căzut”, dar, tocmai, *nu* a căzut). Însă cu multe alte determinări (chiar numai situaționale sau prozodice), dobîndește alte accepțiuni și se poate referi la prezent sau chiar la viitorul „real”. Astfel, imperfectul folosit în construcția condițională în italiană (în special în italiana populară și familiară) se referă – mai ales în apodoză, deseori, însă, și în protază – nu numai la trecut, ci și la momentul însuși al vorbirii iar, în apodoză, și la un moment succesiv (*cf. se avevo i soldi, te li davo* „dacă aveam bani, ți-i dădeam”; *se dicevi quattro, non penavi tanto* „dacă ziceai patru, nu sufereai atît”); așa se întîmplă și în română, spaniolă, portugheză. În franceză *si j'avais* este construcția obișnuită a protazei condiționale la prezent. Imperfectul de „indulgență” sau „afectiv”, se referă clar la prezent. Mama franceză care îi spune fiului: *Il était méchant, le petit garçon*, nu vrea să spună că băiețelul era înainte rău și acum nu mai este, ci că este rău chiar în acest moment; însă i-o zice cu afecțiune și cu indulgență (îi zice ceva de genul „Ești obrăznicuț, fiule”). Iar franțuzoaica care îi spune prietenului său: *Qu'est-ce qu'il avait mon petit gogo? Était-il fâché?*, îl întreabă pur și simplu: „Ce ai, dragă? Ești cumva supărat?” Imperfectul „de politețe” se referă chiar și la prezent sau la un viitor apropiat (*cf. it. Volevo dirle* „vroiam să vă zic”..., *Mi domandavo se* „mă întrebam dacă”..., sau port. *O senhor dava-me fogo?*, adică, literalmente: „Domnule, îmi dădeați un foc?”, pentru „Îmi dați un foc, vă rog?”. Și cu siguranță la viitorul „real” se referă imperfectul numit „ludic”, adică acel imperfect pe care-l folosesc copiii în asumarea unor roluri pe care le vor interpreta într-un joc, de exemplu în frazele: *Allora, io ero il re e tu eri la regina* „eu eram regele și tu erai regina”; *Allora, noi eravamo le guardie e voi i ladri* („în questo giuoco che stiamo per fare”) „voi erați hoții și noi eram vardiștii” („în acest joc pe care o să-l jucăm”). Acest imperfect se regăsește în toate limbile romanice, dar, întrucît modul de vorbire al copiilor este relativ puțin studiat (iar lingviștii, pe cît se pare, își amintesc puțin de copilăria lor), a fost descoperit tîrziu și aproape cu dificultate: mai întîi în franceza belgiană, apoi în română, în spaniola americană, și apoi în spaniola europeană și doar recent în italiană și portugheză.

4. Trecem, în fine, la al patrulea și ultimul aspect al problematicei noastre: modurile de structurare în discursuri a timpului reprezentat și

la tentativele de dominare a timpului obiectiv, de a-l remodela și chiar de a ieși din el.

Distincția explicită făcută de către formalisții ruși – dar cunoscută intuitiv încă înainte – între *fabulă* și *subiect*, adică între fapte „reale” care constituie, într-un fel, materia brută a unui discurs și elaborarea lor în discursul însuși, a permis, printre altele, identificarea cu mai mare precizie și clasificarea procedeelelor care se aplică timpului în discursuri, în special în discursul narativ. În primul rînd, se poate atribui funcție figurativă dimensiunilor înseși ale discursului, făcînd să coincidă durata expresiei lingvistice cu durata faptelor prezentate sau narate. Să ne amintim un exemplu vechi pe care l-am analizat în altă parte (*Textlinguistik, Eine Einführung*, publicat de J. Albrecht, Tübingen, 1980, pp. 132-133). Alceu, în fragmentul celebru în care vorbește despre o navă aflată în voia furtunii (că ar fi vorba de o alegorie politică, sau nu, este din punct de vedere estetic indiferent), prezintă izbirea valurilor cu ajutorul următoarei expresii, bimembre: *τό μὲν γάρ ἔνθεν χῶμα κλινδεται/ τό δ' ἔνθεν*, „un val se izbește dintr-o parte/ un altul din cealaltă”. Ei bine, este evident că aici dimensiunea primei sintagme (care ar trebui să fie citită scandînd silabele: *to-men-gar-en-then-ky-ma-ky-lin-de-tai*), mai ales în contrast cu extrema scurtime a celei de-a doua, vrea să reproducă durata evenimentului care se descrie (izbirea primului val), în timp ce conciziunea însăși a celei de-a doua sugerează sosirea, pe neașteptate, a celuiilalt val: în timp ce asistăm înspăimîntați la apropierea amenințătoare a unui val dintr-o parte, de-abia este timp să întorci capul și deja un alt val ne izbește din cealaltă parte. Cu un alt sens, și Joyce, în al său *Ulysse*, face să corespundă timpul discursului cu timpul acțiunii povestite: ziua protagonistului este povestită, de fapt, mai mult sau mai puțin, pe cuprinsul unei zile (este nevoie de circa douăzeci și patru de ore pentru a citi romanul). Alte observații privesc structurarea timpului propriu al *subiectului* în comparație cu cel al *fabulei*. Timpul *fabulei*, al „faptelor care s-ar fi putut desfășura în viața reală” și „al persoanelor reale”, este un timp continuu, într-un ritm constant, unitar (nsegmentat) și, deci, „unidirecțional” și ireversibil. Timpul *subiectului*, în schimb, este totdeauna discontinuu, prezintă ritmuri diferite și este segmentat, astfel că poate fi, într-un anumit sens, reversibil. Astfel, într-o narațiune nu se povestește *tot* timpul *fabulei* care îi corespunde, ci numai părți din el: o

zi, de exemplu, apoi o altă zi, apoi o oră dintr-o a treia zi, apoi cinci minute din alta etc. Iar durata fiecărui timp narativ, care corespunde ritmului timpului narat, poate fi diferită: foarte scurtă pentru timpi „reali”, destul de lungă și relativ lungă pentru timpi reali scurți sau foarte scurți, dar care se povestesc „cu toate detaliile”; deci se poate povesti într-un ritm accelerat sau într-un ritm lent. La fel și fragmentele temporale ale *subiectului* pot fi aranjate într-o ordine diferită de aceea în care se prezintă în timpul nesegmentat al *fabulei*: putem să începem, de exemplu, cu un moment în care un anume personaj are patruzeci de ani, să trecem apoi la un eveniment al copilăriei sale, apoi la unul când avea treizeci de ani etc., transferându-ne înainte sau înapoi față de ordinea cronologică. Și fiecare dintre aceste „alegeri” – aceea a momentelor de povestit, ca și aceea a ritmului narativ și aceea a ordinii faptelor narate – este un element constitutiv al sensului discursului și poate constitui, eventual, cheia lui.

Toate acestea sînt destul de cunoscute și, deci, nu este nevoie să insistăm asupra lor. Să vedem, mai degrabă, cu referire la timp, ceea ce *nu putem face* în discursurile noastre. În primul rînd, datorită linearității temporale a vorbirii – linearitate „în sens unic” și riguros ireversibilă – nu putem, în realitate, să narăm „invers”, să inversăm direcția însăși, orientarea temporală a faptelor narate. Timpul obiectiv al lucrurilor și al evenimentelor, în măsura în care este vorba de fapte reprezentabile în mod concret, ni-l putem imagina chiar „răsturnat”, cu condiția să nu vorbim despre el. În schimb, nu putem inversa linia cu sens unic a vorbirii, ordinea temporală a discursului, care nu este un eveniment care *se imaginează*, ci un eveniment care *se produce*. Deci nu putem face să coincidă (din punct de vedere semiotic) acest eveniment care se desfășoară, în mod necesar, în direcția care îi este proprie cu un fapt care să se desfășoare în direcția opusă. Putem, da, să aranjăm segmentele *subiectului* în ordine exact inversă, ținînd cont de fabulă, să începem cu finalul acesteia și să terminăm cu începutul, dar fiecare fragment trebuie să-l povestim în direcția sa (și în direcția liniei discursului). Aproximativ așa:

„Fabulă”	1	2	3	4	5	6
„Subiect”	6	5	4	3	2	1

De fapt cînd povestim, ca să zicem așa, „invers”, acest mod de povestire nu este decît o așezare în ordine „cronologică” inversă a momentelor singulare narate. În felul acesta procedează, cu segmente narative foarte scurte, Ilse Aichinger într-o cunoscută povestire (*Spiegelgeschichte*) care începe cu funeraliile protagonistei și se termină cu nașterea sa; și, cu segmente mult mai ample, scriitorul catalan Manuel de Pedrolo, în romanul *Balanç fins a la matinada*, ale cărui capitole sînt dispuse în ordine contrară cronologiei faptelor narate. Într-adevăr, Ilse Aichinger aspiră spre mai mult: încearcă să desfășoare în sens contrar înșeși faptele pe care le povestește (ba, mai mult, este chiar protagonistă care, în agonie, își „vede” propria viață ca un film proiectat în sens contrar); astfel, fiecare proces orientat este substituit acolo de procesul invers, fiecare mișcare devine contrariul său, îmbolnăvirea devine însănătoșire, creșterea devine micșorare, învățarea devine uitare (dezînvățare). Aceste inversiuni, însă, sînt posibile numai în cazul acțiunilor „ciclice” (nu se poate, de exemplu, inversa cîntatul, vorbitul, privitul, surîsul). Pe de altă parte, și „însănătoșirea” și „uitarea” etc. sînt „inversul” îmbolnăvirii, învățării etc., doar din punct de vedere semantic, și nu în ceea ce privește direcția temporală a acestor procese, și nici, mai ales, în ceea ce privește desfășurarea respectivelor semne lingvistice. Astfel, experimentul scriitoarei austriece, de altfel foarte interesant și foarte sugestiv, arată tocmai că ceea ce putem face derulînd în sens contrar fotografiile unui film, nu este posibil din punct de vedere lingvistic. Imaginea – care *reproduce* faptele – rămîne imagine chiar dacă este inversată; dar cuvîntul nu este imagine: este un semn care *desemnează* faptele. Iar semnul lingvistic inversat, ori nu mai este semn, ori, exceptînd cazurile speciale, este un alt semn și, astfel, prezintă la rîndul său direcția proprie oricărui semn de acest fel. Deci, vorbind despre asta, nu putem evita linearitatea orientată a timpului „lucrurilor”, pentru că nu putem evita linearitatea orientată a vorbirii.

Pe de altă parte, întrucât linia vorbirii este o linie unică, nu este posibil să prezentăm simultan într-un discurs două sau mai multe acțiuni paralele. Fiecare acțiune se desfășoară în timpul său, deci unei serii de acțiuni paralele îi corespunde o serie de „linii temporale” diferite, ceea ce înseamnă că într-un discurs – care nu poate nara decât câte o singură acțiune pe rând – ele pot fi prezentate doar în mod succesiv. Dacă două sau mai multe acțiuni se intersectează într-un eveniment unic, ele pot fi considerate împreună cu privire la acest eveniment, dar nu ca acțiuni autonome. Astfel, în romanul lui Thornton Wilder, *Podul lui San Luis Rey*, o serie de existențe se întâlnesc într-un punct, dar în rest, fiecare trebuie povestită pentru ea însăși (și în mod succesiv), nefiind posibil să fie povestite în același timp, adică reducându-le la o singură linie temporală. Paralelismul a două sau mai multe acțiuni poate fi declarat în mod explicit („între timp x făcea y...”); și putem chiar să-l sugerăm: de exemplu, povestind în mod alternativ și în mod analog fragmentele omoloage ale acestor acțiuni, dar nu putem să-l reproducem concret într-un singur text linear.

Pe lângă aceasta, linearitatea vorbirii este desfășurare și succesiune, este linearitate dinamică. În general, de aceea, vorbirea nu poate să prezinte pe „nebeneinander”, decât ca „nacheinander” (fapt semnalat deja de Lessing în *Laocoon*). Și acest lucru este încă mai valabil pentru discursul narativ care este, în mod justificat, discursul care acceptă și spune timpul ca mișcare și succesiune. Așadar, este imposibil să se redea concret într-un context narativ simultaneitatea statică, coprezența instantanee a lucrurilor și acțiunilor, „timpul oprit”, pe care îl poate capta o fotografie. A încercat acest lucru scriitorul mexican Salvador Elizondo în cvasi-romanul său, *Farabeuf o La crónica de un instante*, în care încearcă să sugereze simultaneitatea – printre altele, repetind, din când în când, mai mult sau mai puțin în afara contextului, fraze care se referă la aceeași „circumstanță” practic imobilă ca: „Doctorul Farabeuf se apropie”, „În acest moment doctorul Farabeuf traversează strada” – dar, în realitate, fără să reușească concretizarea ei, pentru că nu-i permite limbajul: momentul nu poate fi „povestit”; poate doar să fie spus, descris, comentat.

Dificultățile care apar în aceste cazuri privesc, în orice caz, mai degrabă limbajul decât timpul. În ficțiune, timpul însuși, docil, se lasă imaginat ca reordonabil, ca oprit, chiar ca reversibil; iar problema care

apare este, eventual, aceea de a concilia temporalitatea proprie limbajului cu timpul narat. Dar acest timp este totdeauna (chiar și atunci când naratorul și protagonistul coincid) timpul altuia, care nu implică propria noastră temporalitate. Mult mai puțin docil este timpul universal în care sîntem cufundați și noi înșine și care nu se lasă dominat, nici nu ne permite să evadăm din cadrul său; mai mult, nu se lasă nici reprezentat ca timp, așa cum am vrea să-l concepem: finit și totodată infinit, unul și totuși multiplu. Sigur, multe modele „concrete” imaginate în decursul timpului par să ne garanteze ambele lucruri: dominarea timpului și atemporalitatea celui care să-l domine. Astfel, modelul „timpului circular” (care, ca cerc, ar putea fi perceput într-un singur moment în toată durata sa infinită de către un observator exterior lui), cel al timpurilor paralele corespunzătoare unor lumi diferite (în care, eventual, chiar și aceeași persoană ar putea trăi simultan în diverse ipostaze), sau cel al timpului ramificat imaginat de Borges într-o povestire celebră, în care aceleași persoane ar putea trăi, în loc de o viață unică, diferite vieți posibile. Dar este vorba de iluzii, întrucât aceste modele nu se mențin ca atare și în realitate nu sînt nici măcar imaginabile, vreau să spun reprezentabile în mod concret, aplicate timpului ca timp: sînt modele care spațiază, figuri imaginate în spațiu. Timpul circular este un cerc în spațiu; timpurile paralele sînt planuri suprapuse sau linii paralele în spațiu; timpul ramificat este o figură „în formă de arbore” în spațiu (imaginea propusă de Borges este, de fapt, aceea a unei „grădini cu cărări care se bifurcă”); iar observatorul care percepe timpul, într-un fel sau altul, nu se găsește chiar în afara sau deasupra timpului infinit, ci numai în afara sau deasupra unei secțiuni a spațiului. De altfel, se spune că modelul timpului circular este valabil doar pentru Dumnezeu, nu pentru noi, muritorii. La fel, poate și acela al timpului cu planuri suprapuse.

În schimb, reușim să ne reprezentăm în formă mai puțin „spațializată” (și oarecum mai aderentă la ideea de timp), ca opusul „timpului care trece”, și deci, ca evadare din acest timp, permanența, durata. Așa cum timpul care trece este „marcat”, făcut manifest de succesiune și se cunoaște, deci, ca mișcare, ca schimbare, ca succesiune de evenimente, ca apariție și dispariție de lucruri și ființe, ne-mișcarea, ne-schimbarea, imobilitatea (chiar și relativă) devin tocmai negația lui, se prezintă ca atemporalitate. Aceasta este tema implicită sau explicită a

multor opere literare. Este și tema unei poezii scurte, cu un titlu intenționat lung, a poetului spaniol Luis Rosales: *Canción castellana de la duración frente al paso del tiempo* „Cîntec castilian al permanenței în fața trecerii timpului”, care opune durata cu o evidență pregnantă timpului ca succesiune și schimbare. Durează și constituie, de aceea, negație a timpului care trece, tot ceea ce, cel puțin pentru experiența umană, se menține egal cu sine însuși și neschimbat: „dăinuie ciobul în pămînt, dăinuie stejarul”. Mai mult, cu neschimbarea lor, aceste lucruri sînt acelea care, prin contrast, fac să se perceapă cu mai multă claritate succesiunea și moartea altor lucruri, a acelora tîrîte de timpul care trece („la encina dura, y se advierte/ la sucesión de la muerte”). Permanența este și timpul însuși ca timp gol, neschimbător, imobil și el în fața succesiunii lucrurilor; la fel, chiar și cerul. Permanența poate fi pînă și o mișcare care pare să fie aceeași din timpuri îndepărtate; astfel, zborul fumului în cele două Castilii, ridicîndu-se ca o coloană eternă în timpul care trece: „¿Quién vio sin asombro el vuelo / del humo en las dos Castillas?”, „Cine a văzut vreodată, fără stupoare, zborul fumului în cele două Castilii?” (Nimeni, evident, nimeni). Și chiar curgerea calmă a unui rîu sub podurile unui oraș medieval rămas aproape nemișcat în timpul său, constituie permanență și sugerează eternitatea: „Dura el paso sosegado / del Duero por Tordesillas”.

Se confirmă, deci, că opusul timpului ca mișcare, schimbare, succesiune, decadență și moarte este ne-mișcarea, ne-schimbarea, permanența, timpul oprit, adică timpul absolut, ca eternitate. De aceea, chiar și unicul mod de a evada din timpul care trece este refugiul în timpul absolut: a deveni, de exemplu, coloana eternă de fum într-una din cele două Castilii.

Tübingen, 29 febr. 1992

Iubite domnule Irimia,

Știrea cu doctoratul honoris causa m-a bucurat nespus și mă bucură încă, deși aceste titluri, care, de o seamă de vreme încoace, îmi plouă de peste tot, au început să fie aproape o rutină. Cel de la Iași e al doisprezecilea. Dar, pentru mine, e mai presus de toate celelalte tocmai pentru că e de la Iași. Eu am umblat pe la multe universități celebre, învășind ce se putea ori predînd ce puteam, dar totuși Universitatea din Iași, prima mea universitate, deși am studiat acolo numai un an, a rămas într-un fel tot timpul universitatea **mea** (subl. E.C.). Ori, poate eu am rămas tot timpul studentul de un an de la Iași, acel student sărac, jerpelit și rupt în coate, dar cu mari năzuinți, care, în 1939, venit din „fundul Basarabiei”, cum se zicea pe atunci, și ca un țăran ce se afla, se apropia cu sfială de templul științei și de atîția maeștri care, pentru el, urmau să rămînă toți mari și neasemuiți. Tocmai de aceea vă sînt profund recunoscător Dv. și tuturor colegilor – care, cînd s-a putut, și-au adus aminte de mine și au hotărît că se cuvenea să-mi facă și mie, înstrăinatului, un locșor în tagma lor și să mă facă din nou ieșean. Păcat numai că s-a putut atît de tîrziu și că atîtea universități străine le-au luat-o înainte. Dar ce să facem? Nu e omul peste vreme.

Eugeniu Coșeriu